

Ευκαμψία της εργασίας και ανθρώπινη ευπλασία

Στο έργο του “*La volonté de savoir*” ο Michel Foucault εξηγεί ότι η εμφάνιση των νεωτερικών μηχανισμών (dispositifs) εκπειθάρχησης προϋποθέτει μια αισθητή, αν όχι μείζονα, τροποποίηση των πατριαρχικών σχέσεων που χαρακτηριζόταν, ανάμεσα στα άλλα, από το δικαίωμα ζωής και θανάτου του επικεφαλής της οικογένειας πάνω στα παιδιά, τις γυναίκες και τους σκλάβους. Αυτό το δικαίωμα, σύμφωνα με μια απόλυτη θεώρηση, αντικαθίσταται σταδιακά, κατά τη διάρκεια σύνθετων ιστορικών διαδικασιών, από ένα δικαίωμα αρκετά αποπροσωποποιημένο και ασκούμενο από εξουσιαστικούς μηχανισμούς που διαχειρίζονται το ζείν. Η εξουσία δεν λειτουργεί πλέον για να προαφαιρέσει την υποχρεωτική συνεισφορά ή για να λεηλατήσει τον πλούτο των άλλων, αλλά για να καθυποτάξει τη ζωή των ατόμων στην επαύξηση των αγαθών και του πλούτου. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι η πρόσφορη διαχείριση της ζωής και των σωμάτων, η χρησιμοποίηση και η αναπαραγωγή τους, που στοχεύει να τα καταστήσει διαθέσιμα για την παραγωγή και όχι για την καταστροφή. Το δικαίωμα θανάτωσης δεν εξαφανίζεται, όμως από τούδε συνδέεται με αυστηρά συγκεκριμένες συνθήκες άσκησης και ερμηνεύεται σαν ένα μέσο προστασίας της ζωής. Η εξουσία επικυριαρχίας δεν εμφανίζεται πλέον, κατ’ ουσίαν, υπό τη μορφή τελετών και ιεροτελεστιών υποταγής στις καθαγιασμένες από την παράδοση αρχές (autorités) αλλά, κυρίως, διαμέσου της σύλληψης, με τη βοήθεια των εκπειθαρχικών συναρθρωσέων, των δυνατοτήτων για δράση των ατόμων. Η εξουσία επικυριαρχίας διασκορπίζεται και διαδίδεται στο κοινωνικό πεδίο ως βιο-εξουσία, ήτοι ως εξουσία που εκπαιδεύει τα σώματα και τιμωρεί τις παραβιάσεις των κανόνων εκπειθάρχησης που εγκαθιδρύονται για να διασφαλίσουν την ομαλή διαχείριση της ανθρώπινης ζωής.

Οι εν λόγω αναλύσεις του Foucault, όπως και εκείνες του “*Surveiller et punir*”² σχετικά με τη μικρο-φυσική της εξουσίας, έχουν μεγάλη σπουδαιότητα διότι μας οδηγούν να καταλάβουμε ότι τα φαινόμενα της εξουσίας δεν ανάγονται αποκλειστικά στο κρατικό στοιχείο, αλλά είναι παρόντα μέσα σ’ όλα τα γρανάζια της κοινωνίας και υπαγορεύουν μέχρι και τις πιο καθημερινές συμπεριφορές. Αυτή η θεώρηση ισχύει ιδιαίτερα για τις οικονομικές σχέσεις και πρακτικές, έτσι όπως ο Μαρξ προσπάθησε να τις εκθέσει στο εγχείρημά του της κριτικής της πολιτικής οι-

Ο Jean-Marie. Vincent είναι Καθηγητής και πρόεδρος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Paris VIII. Η Συντακτική Επιτροπή τον ευχαριστεί για την παραχώρηση του άρθρου του στην ΟΥΤΟΠΙΑ.

κονομίας. Ο Μαρξ δεν αγνοεί φυσικά ότι η εξουσία ενυπάρχει στις οικονομικές σχέσεις και τις συνθήκες εργασίας, πράγμα που πιστοποιείται από τις αναλύσεις που αφιερώνει στις συνθήκες αγοροπωλησίας της εργατικής δύναμης και στο δεσποτισμό της επιχείρησης. Ωστόσο, δεν τοποθετεί τις σχέσεις εξουσίας στο επίκεντρο της αντιληψής του για την αξιοποίηση. Σε μια πρώτη προσέγγιση, η μορφή αυτή μοιάζει να είναι αδικαιολόγητη, στο βαθμό που οι αναλύσεις σχετικά με την τυπική και πραγματική υπαγωγή των εργαζομένων στον έλεγχο του κεφαλαίου, συνδέονται με τη διαδικασία παραγωγής αξιών.

Χρειάζεται να γίνει αντιληπτό, εντούτοις, ότι ο Μαρξ δεν επιχειρεί ρητά να προσεγγίσει το ρόλο των φαινομένων της εξουσίας μέσα στις κοινωνικές ενέργειες οι οποίες προσδίδουν στα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας το χαρακτήρα της αξίας. Ομως, προκειμένου η ανθρώπινη εργασία να παράγει αξία, είναι απαραίτητο να αιχμαλωτισθεί ένα μεγάλο τμήμα του ανθρώπινου πράττειν, δηλαδή να διαφύγει από την εποπτεία εκείνων που πράττουν. Η παράγουσα αξία εργασία είναι στην πραγματικότητα η εργασία που συλλαμβάνεται χάρη στα πολλαπλά αποτελέσματα εξουσίωσης: είναι έτσι προσδιορισμένη, ώστε να αποτελεί μια εξαρτημένη δραστηριότητα τόσο ως προς τις τελικότητές της όσο και ως προς τους τρόπους άσκησης της. Δεν πρόκειται, βεβαίως, για μια δραστηριότητα υποδούλωσης, στο μέτρο που ο χορηγός της εργασίας δεν συγκατατίθεται στη χρήση της εργατικής του δύναμης παρά για μια περιορισμένη χρονική διάρκεια της ημέρας και είναι σε θέση να σπάσει τους δεσμούς που τον δένουν με την επιχείρηση που απασχολεί. Αλλά αυτή η σχετική ελευθερία (για να ζήσει κανείς χρειάζεται βεβαίως να εργασθεί) συνοδεύεται από ισχυρούς περιορισμούς που επηρεάζουν τη ζωή όλων εκείνων που είναι εξαρτημένοι εργαζόμενοι. Εκχωρώντας τη χρήση της εργατικής του δύναμης, ο μισθωτός παύει ουσιαστικά να είναι κύριος ενός ουσιώδους τμήματος του χρόνου του, πράγμα που επηρεάζει τον χρόνο που του απομένει, είτε πρόκειται για χρόνο ανάκτησης δυνάμεων είτε για χρόνο αναψυχής. Η κοινωνική χρονικότητα επικυριαρχείται πράγματι από το αφηρημένο κομμάτιασμα του χρόνου εργασίας, τουτέστιν από την κοινωνικά αναγκαία εργασία ως δραστηριότητα που διευθύνει τις υπόλοιπες. Τα άτομα, με ή χωρίς τη θέλησή τους, είναι υποχρεωμένα να εντάξουν τους προσωπικούς ζωτικούς τους ρυθμούς, καταστέλλοντάς τους εν ανάγκη, στις χρονικές διατάξεις που βηματοδοτούν τις διαδικασίες του αφηρημένου κοινωνικού γίνεσθαι της εργασίας (τα ωράρια εργασίας και μεταφοράς, ο καθορισμός της διάρκειας της εργασίας, το χτύπημα κάρτας και το χρονομέτρημα, η διάρκεια του ύπνου, η διάρκεια των διακοπών, κλπ.).

Αυτή η κυριαρχία της αφηρημένης εργασίας και της γραμμικής- αφηρημένης χρονικότητάς της διακριβώνεται στο εσωτερικό βασικών μηχανισμών εκπαιθάρχησης όπως το σχολείο (ως χώρος προετοιμασίας για εργασία) και η φυλακή (για εκείνους που αρνούνται τους καταναγκασμούς της μισθωτής σχέσης). Είναι επίσης αντιληπτή στην οικογένεια, όπου η δραστηριότητα της μητέρας, κατά κύριο λόγο προσανατολισμένη στην ανατροφή και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, παρουσιάζεται σαν κοπιαστική οικιακή απασχόληση, που αφήνει ελάχιστο χώρο

για προσωπικές πρωτοβουλίες, ιδίως στην περίπτωση που η μητέρα εργάζεται επιπλέον και επαγγελματικά. Μ' άλλα λόγια, ένα κεφαλαιώδες τμήμα της κοινωνίας, όντας εξ αρχής σε δυσμενή θέση λόγω των κοινωνικών σχέσεων φύλου που είναι ακόμα σηματοδεδιευμένες από την πατριαρχία, καταδικάζεται σε μια εργασία που δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια και που στερεί ταυτόχρονα αυτό το τμήμα από κάθε αληθινή κοινωνική αναγνώριση. Οι γυναίκες, έγκλειστες στην υλική και συμβολική διάταξη του "σπιτιού", συνεισφέρουν με τρεις τρόπους στην παραγωγή της αφηρημένης εργασίας: γεννούν και ανατρέφουν τη μελλοντική εργατική δύναμη, απαλλάσσουν τους άνδρες από πολλά καθήκοντα, κάτι που τους καθιστά πιο άμεσα διαθέσιμους για τη μισθωτή εργασία και τέλος, απασχολούνται στις υποδεέστερες και πιο κακοπληρωμένες θέσεις στο εργοστάσιο, στο γραφείο, στη διοίκηση. Η κοινωνική αφαίρεση της εργασίας βαρύνει καταλυτικά πάνω τους.

Αυτή η γραμμική και αφηρημένη βηματοδότηση του χρόνου προκαλεί εμφανώς πολλαπλά αποτελέσματα πέραν του αυστηρά ορισμένου τομέα της χρονικότητας. Ο χώρος, ιδιαίτερα, δομείται πολύπλευρα από την παραγωγή της αξίας και συνεπώς από την αφηρημένη εργασία. Οι ροές της αξίας εντυπώνονται στο χώρο σαν ζώνες κατοίκησης, παραγωγικές ζώνες, τόποι ψυχαγωγίας, αλλά επίσης σαν κυκλοφορία εμπορευμάτων, ανθρώπων και πληροφοριών. Από μια άποψη, ο ίδιος ο χώρος γίνεται αφηρημένος και "αιχμάλωτος" της παραγωγής αξίας, ακόμα και στην περίπτωση που πρόκειται για χώρο ψυχαγωγίας και ανάπαυσης (η ψυχαγωγία συχνά δεν είναι δωρεάν). Οριοθετείται από σήματα και σημεία τα οποία προσανατολίζουν, εγκαλούν ή αποτρέπουν τη δράση, διαβεβαιώνουν την ισχύ του κεφαλαίου επί της εργασίας, χορηγούν στίγματα αναφοράς για την προσαρμογή στις ίδιες τις αξιακές ροές. Η χρήση του χώρου, είναι σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποίηση ενός νεκρού χώρου, ο οποίος προορίζεται για κωδικοποιημένες και μαρκαρισμένες δραστηριότητες: βρίσκεται δηλαδή στεγανοποιημένος και κατακεραμιτισμένος, μολονότι αυτοπαρουσιάζεται σαν απεριόριστος. Πρόκειται για ένα περιοριστικό πεδίο δράσης, διεσπαρμένο με φραγμούς και αδιέξοδα για την πλειοψηφία των ανθρώπων υπάρξεων. Πρόκειται επίσης για ένα χώρο που εγκυμονεί κινδύνους: εργατικά ατυχήματα, οδικά ατυχήματα, εξώσεις από τον κατοικημένο χώρο, καταστροφή του περιβάλλοντος, μόλυνση και τα σχετικά. Μ' αυτή την έννοια, ο χώρος δεν αποτελεί μονάχα ξεδίπλωμα, αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, ζωτικό εγκλεισμό.

Οι άνωθι χωροχρονικοί μηχανισμοί της παραγωγής αξίας που θα μπορούσαμε, κάνοντας και πάλι χρήση της ορολογίας του Foucault, να αποκαλέσουμε βιοεξουσίες, δεν επιτυγχάνουν εντούτοις την ολοσχερή τους αποτελεσματικότητα παρά με τη βοήθεια πρακτικών και σχέσεων εξουσίας οι οποίες αποκρυσταλλώνονται μέσα στις τεχνολογικές διαδικασίες. Η τεχνολογία, όντως, δεν πρέπει να κατανηθεί ως αμιγής εργαλειακότητα (*instrumentalité*) ή ως παραγωγική αποφόρτιση του ανθρώπινου μόχθου. Αποτελεί, κυρίως, την πολύμορφη δραστηριότητα της νεκρής εργασίας να συλλάβει τη ζωντανή εργασία ή να αρνηθεί τον συμπαγή της χαρακτήρα. Είναι ένα είδος αέναης κίνησης, ένα είδος διεργασιακού (*processuelle*) μετασχηματισμού, που σχηματοποιεί και αναμορφώνει την ανθρώ-

πινη εργασία ως αφηρημένη εργασία, ενώ από την άλλη πλευρά μεταθέτει τα σύνορα αυτής της τελευταίας. Είναι αφηρημένη εξουσία του κεφαλαίου πάνω στους ανθρώπους και στη φύση και συγκροτείται ως σύμπαν ή σαν τεχνικό περιβάλλον διαμέσου του οποίου η κοινωνική αντικειμενικότητα εκτείνει την επιρροή της πάνω στη φυσική αντικειμενικότητα, μεταλλάζοντάς την. Εγκατοικεί τον κόσμο και την κοινωνία των εμπύχων αντικειμένων, δηλαδή των μηχανοποιημένων δυναμικών συστημάτων τα οποία κατακλύζουν την καθημερινή εμπειρία και το βιωμένο κόσμο, εξασκώντας μια πραγματική σαγήνη στα άτομα. Όπως το τονίζει ο Adorno, ένα τεχνολογικό πέπλο μοιάζει να καλύπτει τους κοινωνικούς μηχανισμούς και τους μηχανισμούς της εξουσίας. Τα τεχνολογικά αποκρυσταλλώματα, είτε συνδράμουν την παραγωγή είτε την κατανάλωση, λειτουργούν συχνά σαν υποκατάστατα ελεύθερων, μη αιχμαλωτισμένων, ενεργημάτων. Η αποτελεσματικότητά τους σε ό,τι αφορά τη μερική κατάργηση της επίμοχθς εργασίας ή την ικανοποίηση ορισμένων αναγκών, τους επιτρέπει να διαδραματίσουν ένα ρόλο αντιστάθμισης αναφορικά με τη σχετική αδυναμία (*impuissance*) της συλληφθείσας ζώσας εργασίας.

Ο εργαζόμενος, που περικυκλώνεται από όλες αυτές τις διατάξεις και συναρθρώσεις υπόκειται, βεβαίως, σε αδειάλειπτες πιέσεις να (δια)χειριστεί τη ζωή του σύμφωνα με την ορθολογικότητα της αξιοποίησης. Είναι υποχρεωμένος, αν επιθυμεί να αποκτήσει το δικαίωμα κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών που η κοινωνία παράγει και αν θέλει να δρέψει μια ελάχιστη κοινωνική αναγνώριση (συνεπώς μια ελάχιστη κοινωνική προστασία), να επιζητεί να αναπτύξει και να πουλήσει την εργατική του δύναμη με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Είναι ανάγκη λοιπόν να ασκεί στον ίδιο του τον εαυτό μια σειρά από καταναγκασμούς, να αντιτίθεται πολύ συχνά στις ιδιες του τις ορμές και να μειώνει σταδιακά τις απαιτήσεις που ενδέχεται να έχει για τη ζωή και την κοινωνική του συμμετοχή. Ιδιαίτερα, χρειάζεται να τιθασει τα ίδια του τα άλγη, υποβάλλοντας την αυτο-επιβεβαίωσή του σε μια δοκιμασία διαδοχικών αυτοπεριορισμών και αυταρνήσεων στις σχέσεις του με τους άλλους και σε ό,τι αφορά την αναζήτηση νοήματος. Οπότε ο εργαζόμενος γίνεται ένας μηχανισμός εξουσίας εις βάρος του εαυτού του, μηχανισμός που στενεύει την κοσμο-αντίληψη, παράγοντας και αναπαράγοντας μονοδιάστατους προσανατολισμούς σε πολλούς τομείς. Σ' αυτό το πλαίσιο υπάρχει αναγκαστικά περιορισμός της εμπειρίας, όπως σωστά το διέβλεψαν ο Walter Benjamin και ο Theodor Adorno. Η ικανότητα να υπερβαίνεται οτιδήποτε το επαναληπτικό, να αποκαλύπτεται ο νεοτερισμός πίσω από το συμβάν, να διατυπώνονται ερωτήματα, δεν μπορεί στην πραγματικότητα παρά να μαραζώνει κάτω από τα κτυπήματα που τα άτομα επιφυλάσσουν στους εαυτούς τους, λόγω επίσης μιας τύφλωσης που επιβάλλεται προκειμένου να συμμορφωθούν στην επικυριαρχία της αφηρημένης εργασίας. Η ούτως περιοριστική εμπειρία δεν αποτελεί πλέον παρά μια διαδοχή βιωμένων στιγμών, οι οποίες δεν καταλήγουν σε μια αναδιοργάνωση των γνώσεων και των "έξεων". Το εργαζόμενο άτομο μπορεί, αναμφίβολα, να αφιερωθεί στην αναζήτηση νέων εντυπώσεων και διασκέδασεων που να το αποστρέφουν από την καθημερινή μονοτονία. Ωστόσο, διαθέτει ελάχιστα μέσα για να χειραφετηθεί από την ιδε-

οληπτική-ορθολογική συμπεριφορά της ζωής.

Εντούτοις, η νίκη της αφηρημένης εργασίας επί της συλλαμβανομένης δραστηριότητας δεν είναι ποτέ ολοσχερής, διότι η σύλληψη (captation) δεν ισοδυναμεί ποτέ με την ολοκληρωτική κατάργηση του πολυδιάστατου χαρακτήρα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αφηρημένη εργασία είναι σίγουρα μια εργαλειοποίηση της αξίας που απορροφά εργατική δύναμη, αλλά η τελευταία δεν είναι μια αμιγής εργαλειαικότητα η οποία θα εξαντλούνταν στην απλή ανάλωση φυσικής και νευρικής ενέργειας. Αναμφίβολα, ο εργαζόμενος αποξενώνει προσωρινά τις ικανότητες του για δράση, αλλά στην ουσία δεν τις αποχωρίζεται και δεν μπορεί ποτέ να τις καταστήσει ολοκληρωτικά σύμμορφες με τις ανάγκες της αφηρημένης εργασίας και του κεφαλαίου. Πράγματι, στην παραγωγική διαδικασία εμπλέκεται ο ίδιος καθ' ολοκληρίαν, διότι δεν μπορεί να ενεργεί χωρίς να προσδίδει μια εκφραστική διάσταση σ' αυτό που κάνει, διότι υποχρεούται να διατηρήσει ένα διάλογο με την ίδια του τη δραστηριότητα και τη δραστηριότητα των άλλων, διότι ακόμα η αντιπαραβολή του με τα αντικείμενα και τα εργαλεία εργασίας ενέχει γνωστικές και συναισθηματικές πλευρές οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια της κατάστασης της άμεσης εργασίας. Οι περιορισμοί που βαρύνουν την εργασιακή δραστηριότητα δεν μπορούν να την εμποδίσουν να αποτελεί αντικείμενο πολλαπλών επενδύσεων ή αντινομικών επενδύσεων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, διότι η εργασιακή δραστηριότητα υποβιβάζει τις λοιπές μορφές δράσης στο τομέα του δευτερεύοντος ή του τυχαίου.

Ενυπάρχουν, αναντίρρητα, υποκειμενικά στοιχεία στην εργασία και συνεπώς η κυριαρχία της αφηρημένης εργασίας χρειάζεται να υιοθετηθεί διευθετήσεις με την υποκειμενικότητα καθώς και τρόπους για να την ενσωματώσει. Στην εποχή των μηχανών και της μεγάλης βιομηχανίας, και κυρίως στην περίοδο του απόγειου του τεϊλορισμού, η υποκειμενικότητα φαίνεται να τίθεται υπό αίρεση ή να εξουδετερώνεται. Στην πραγματικότητα όμως, γίνεται ανεκτή και ενσωματώνεται υπό διπλή μορφή: υπό τη μορφή ατομικών διαδικασιών ταύτισης με τη θέση εργασίας (για την αποφυγή της αυτο-απαξίωσης), και υπό τη μορφή συλλογικών διαδικασιών ταύτισης με την εργασία ως δραστηριότητα που παράγει κοινωνικό πλούτο. Υπάρχει εδώ ένα παράδοξο: οι υποκειμενικές διαδικασίες που λειτουργούν στο εσωτερικό των παραγωγικών δραστηριοτήτων καταλήγουν να καθαγιάζουν την εξαρτημένη μισθωτή εργασία, δηλαδή να αποκαθαίρουν την κυριαρχία της αφηρημένης εργασίας. Το εργατικό κίνημα με την παραδοσιακή του μορφή (συνδικάτα, σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα) καταβαρυνώθηκε σ' αυτή την παγίδα. Επέβαλε, βεβαίως, με τους αγώνες του, τον φορντικό συμβιβασμό και το Κράτος-Πρόνοια, αλλά δεν ασχολήθηκε πρακτικά με τους παράγοντες κυριαρχίας εν έργω μέσα στις εργασιακές διαδικασίες. Ούτε ασχολήθηκε εξάλλου με τα αποτελέσματα αναδιπλασιασμού των βιο-εξουσιών (που θα μπορούσαν να διαθέτουν ανστηρά προσιδιάζουσες δομές), και των αντιλήψεων περί κοινωνικού μετασχηματισμού που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον στην προώθηση της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας και όχι στην αποαφαιρετικοποίηση (dés-abstraction) και την απελευθέρωση των

αιχμαλωτισμένων δραστηριοτήτων.

Η αφύπνιση είναι σήμερα επώδυνη. Η κρίση του εργατικού κινήματος, των οργανωτικών του δομών και της στελέχωσής του είναι βαθιά και αμετάκλητη. Το κεφάλαιο ως διαρκής επανάσταση ανατρέπει στις μέρες μας τις κοινωνικές και εργασιακές σχέσεις, ταρακουνώντας έτσι τις ισορροπίες που είχαμε συνηθίσει. Εδώ και τουλάχιστον μια δεκαετία η μισθωτή σχέση που προστατευόταν στα πλαίσια του Κράτους-Πρόνοια αποσυνθώνεται και παραχωρεί τη θέση της σε μια μισθωτή σχέση που χαρακτηρίζεται από την προσωρινή, την εναλλάξ (intermittence) και την εύκαμπτη απασχόληση. Χρειάζεται ωστόσο να είμαστε επιφυλακτικοί, ώστε, να μην δούμε μόνο τα καταστροφικά αποτελέσματα αυτής της επίθεσης: η αιχμαλωτισμένη δραστηριότητα (και απορροφημένη υπό τη μορφή της αφηρημένης εργασίας) υφίσταται μια βαθιά μεταλλαγή, όπως επίσης και οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί και συναρθρώσεις που συμβάλλουν στη σύλληψη της. Προσπαθώντας να προσεγγίσουμε τους σημερινούς παράγοντες νεωτερισμού, οδηγούμαστε λοιπόν να διερωτηθούμε σχετικά με το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στην υποκειμενικότητα των εργαζομένων και τις δραστηριότητές τους μέσα στη παραγωγική διαδικασία. Για όσους εργάζονται σε μετα- τεύλορικούς τομείς, επιβάλλεται μια πρώτη διαπίστωση: τους ζητούν περισσότερη πρωτοβουλία και τους παρέχουν περισσότερη αυτονομία στην οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής (συμμετοχή στις μικροαποφάσεις). Μ' άλλα λόγια, πρόκειται όχι τόσο για τη σύλληψη καταχωρισμένων, διακανονισμένων και ομογενοποιημένων δραστηριοτήτων ("αλυσίδες" πρακτικών) όσο για ένα παιχνίδι ευκίνητων δραστηριοτήτων, πολλάκις ετερογενών στο χώρο και στο χρόνο, αλλά επί το συχνότερο αλληλεξαρτημένων και συμπληρωματικών.

Σ' ένα πλαίσιο ταχύτατης τεχνικής προόδου, οι αναφορικές με την τεχνολογία σχέσεις τροποποιούνται με τη σειρά τους σε βάθος. Τα αυτοματοποιημένα τεχνολογικά συστήματα συντίθενται από ολοένα και πιο σύνθετη νεκρή εργασία και ελέγχονται όλο και περισσότερο από χειρισμούς (opérations) και συμπλέγματα χειρισμών. Δεν είναι απλώς σύνολα μηχανών, αλλά επίσης εξελισσόμενα συστήματα, τελειοποιήσιμα σε συνδυασμό με τους μετασχηματισμούς της ζήτησης και τις προγραμματισμένες (programmées) καινοτομίες. Τα συστήματα παραγωγής κολυμπούν λοιπόν στον κόσμο της τεχνο- επιστήμης, εκεί όπου η παραγωγή γνώσεων καθίσταται ένα ουσιαστικό στοιχείο της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο έχουν ανάγκη από ανθρώπους με εξελισσόμενες ειδικεύσεις, με ειδικεύσεις που μετατίθενται ταχύτατα. Οι ικανότητες των εργαζομένων να διευρύνουν τις γνώσεις τους, είτε πρόκειται για αποκτημένες από την εμπειρία είτε πρόκειται για αποκτημένες από την εκπαίδευση, καθίστανται έτσι ένα αποφασιστικό χαρακτηριστικό της ικανότητας για εργασία εν γένει. Δεν είναι υπερβολικό να πούμε ότι η εργατική δύναμη παρουσιάζεται σε αυξανόμενο βαθμό ως διανοητική δύναμη αντίδρασης απέναντι σε μεταβαλλόμενες καταστάσεις παραγωγής και στην ανάδυση αναπάντεχων προβλημάτων.

Μπορούμε να συμπεράνουμε από τα προηγούμενα ότι η αυτονομία των αν-

θρώπων στο χώρο της εργασίας, σε συνδυασμό με τις τεχνολογικές διαδικασίες, βαίνει εξαιρετικά αύξουσα; Θα ήταν υπερβολικό και αυτό για πολλούς λόγους. Στους τομείς αιχμής, η τεχνολογία λειτουργεί χωρίς αμφιβολία λιγότερο ως φορέας επιταγών για τους εργαζόμενους (χειρονομίες, ρυθμοί). Προ-καθορίζει, ωστόσο, σε μεγάλη έκταση το πώς πρέπει να διεκπεραιώνεται η εργασία δημιουργώντας εργασιακές συγκυρίες όπου παρεισφρέουν ταυτόχρονα θεωρήσεις εμπορευματοποίησης και χρηματιστικής αποδοτικότητας. Συνεπώς παράγει πάντοτε αποτελέσματα κυριαρχίας πάνω στα εν εργασία άτομα, προεκτείνοντας τις διαδικασίες εκπαιθάρχησης, οι οποίες διόλου δεν εξαφανίστηκαν από τις επιχειρήσεις και τα γεωγραφικά συγκροτήματα παραγωγής. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε ότι διατηρείται ένας διακριτός καταμερισμός των καθηκόντων στην παραγωγή (των αγαθών και των υπηρεσιών), καταμερισμός ανάμεσα σε καθήκοντα επεξεργασίας των στρατηγικών, χάραξης των προγραμμάτων παραγωγής από τη μια μεριά, και από την άλλη, σε καθήκοντα εκτέλεσης των προσανατολισμών που επιλέχτηκαν από τη διεύθυνση. Αυτός ο καταμερισμός διασφαλίζεται χάρη σε ειδικούς μηχανισμούς επικυριαρχίας (μονοπώληση ορισμένων πληροφοριακών ροών, έλεγχος ορισμένων καναλιών επικοινωνίας, περιχαράκωση των σχέσεων ανάμεσα στους εργαζόμενους κ.λπ.), οι οποίοι συγκροτούν μια πραγματική γνωστική και επικοινωνιακή μικρο-τεχνική της εξουσίας.

Στη συνέχεια είναι αδύνατο να μιλήσουμε σήμερα για απελευθέρωση, έστω και έρπουσα, της “αιχμαλωτισμένης” δραστηριότητας ως προς την αφηρημένη εργασία. Δεν δικαιούμαστε να το πράξουμε για τον πρόσθετο λόγο ότι η παρούσα κινητοποίηση σε ευκαμψία της εργασίας αντιπροσωπεύει ένα καταπληκτικό παράγοντα επικυριαρχίας, που εντάσσει αδιάλειπτα τις παραγωγικές δραστηριότητες στο εσωτερικό των συναρθρώσεων εξάρτησης και υποταγής. Υπάρχει φυσικά και η κινητοποίηση σε ευκαμψία που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ανοδική, εκείνη που βασίζεται στην επαγγελματική κατάρτιση και που επανειδικεύει τους μισθωτούς για να τους εντάξει σε νέες απασχολήσεις. Αλλά στη πλειοψηφία των δυτικών χωρών αυτή η ανοδική κινητικότητα της εργασίας δεν αφορά παρά μια μειοψηφούσα μερίδα των μισθωτών: η εφαρμοζόμενη ευκαμψία είναι εκείνη της προσωρινής απασχόλησης, των οικονομικών απολύσεων και της ανεργίας. Το κεφάλαιο, στηριζόμενο στην τεχνο-επιστήμη, καταστρέφει περισσότερες θέσεις εργασίας από ότι δημιουργεί, αποπέμπει και εκδιώκει από την παραγωγή και τον τομέα των υπηρεσιών όλο και πολυπληθέστερα κοινωνικά στρώματα. Δεν υπάρχει χώρος που να βρίσκεται στο απυρόβλητο της απειλής της ανεργίας, καθότι τα ίδια τα μέσα και ανώτερα στελέχη εμπίπτουν με τη σειρά τους στη γραμμή στόχευσης. Η ανεργία και η προσωρινή απασχόληση τείνουν έτσι να εγγραφούν στην κοινωνική σχέση με όρους παρόμοιους με την εργασία: οι περίοδοι οικονομικής ευημερίας ελάχιστα μειώνουν τον αριθμό των ανέργων, ενώ οι φάσεις της ύφεσης τον οδηγούν σε ταχύτατη αύξηση.

Δεδομένων των προηγούμενων παρατηρήσεων, οι συνέπειες της συγκρότησης μιας εφεδρικής κοινωνίας και ενός εφεδρικού στρατού μισθωτών δεν είναι

όλες ευνοϊκές για το κεφάλαιο. Καθιστώντας τη μη-απασχόληση ένα ορισμένο είδος κανονικότητας, το κεφάλαιο καταστρέφει πολλές από τις παλιές κοινωνικές ισορροπίες, χωρίς ωστόσο να εμφανίζονται ταυτόχρονα νέες. Η μαζική ανεργία ανδρών ώριμης ηλικίας διαταράσσει σοβαρά τους μηχανισμούς εξουσίας (*dispositifs d'autorité*) μέσα στην οικογένεια (σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, σχέσεις ανάμεσα στις γενιές), διότι οι άνεργοι δύσκολα μπορούν να αναλάβουν την ευθύνη παραδοσιακών ανδρικών ρόλων (επικεφαλής της οικογένειας, εντολοδότης). Αυτό σημαίνει ότι ορισμένες αυτόνομες και μη-ευάγωγες γυναικείες συμπεριφορές μπορούν πιο εύκολα να ασκούν επίδραση στους άνδρες και στα παιδιά. Η πυρηνική οικογένεια παραμένει πάντα, χωρίς αμφιβολία, ένα καταφύγιο: αποτελεί όμως όλο και λιγότερο ένα παράγοντα σταθερότητας και αποκρουστέλλωσης αυστηρά ορισμένων ρόλων. Στο εσωτερικό της, η προκαταρκτική κοινωνικοποίηση αποδιοργανώνεται σε ευρεία κλίμακα, και δεν διαθέτει πλέον εδραιωμένα πρότυπα. Σ' αυτό το κλίμα αβεβαιότητας, οι διατομικές και διυποκειμενικές σχέσεις καθίστανται κυμαινόμενες και άτακτες για πολλά άτομα.

Σε πολλούς κοινωνικούς τομείς, ο βιωμένος κόσμος, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο της φαινομενολογικής κοινωνιολογίας (Alfred Schütz), διαρρηγνύεται. Οι προφάνειες της καθημερινής ζωής, ο οικείος κόσμος των αυτονόητων πρακτικών, των συμπεριφορών που δικαιωματικά δίνουν λαβή σε αναμονές, των γνώσεων που διασφαλίζουν, της σωφροσύνης που υπαγορεύει το πρακτέον στην καθορισμένη στιγμή και στο καθορισμένο μέρος, τίθενται υπό αίρεση. Τα αναγνωριστικά σημεία που προμηθεύει χάνουν τη φαινομενική τους στερεότητα, και πολλοί αναρωτιούνται αν μπορούν ακόμα να εμπιστεύονται αυτό που θεωρούσαν ακλόνητη αναφορά. Ο βιωμένος κόσμος γίνεται εν μέρει απειλητικός και φορτίζεται με δυσπιστία. Τεμαχίζεται, αποδομεί τις καθημερινές χρονικότητες, συσκοτίζει το μέλλον και αμαυρώνεται βαθύτατα. Συνεπώς δεν είναι πλέον το διασφαλιστικό φόντο για τα άτομα που αναζητούν την αυτοεκλήρωσή τους. Αντίθετα, μπορούμε να σκεφτούμε ότι η διάτρηση του και οι φόβοι που το γεγονός αυτό συνεπάγεται, καθιστούν την ίδια την ιδέα της αυτο-εκπλήρωσης προβληματική. Για πολλούς νέους, για τους άνεργους, για τους εναλλάξ εργαζόμενους, δεν τίθεται προφανώς ζήτημα να θεωρήσουν την εργασία σαν μέσο πραγματοποίησης. Αλλά ταυτόχρονα, τους είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρουν μια σφαίρα πραγματοποίησης στο πλαίσιο της εκφραστικότητας και των διυποκειμενικών σχέσεων, στο μέτρο που δεν διαθέτουν συχνά τα πολιτισμικά μέσα και τους συναισθηματικούς πόρους για να συναρθρώσουν σχέδια ζωής.

Σημαντικές μερίδες της κοινωνίας βρίσκονται ως εκ τούτου εκτοπισμένες από τις κυρίαρχες μορφές του πράττειν και τις κανονικοποιημένες μορφές ζωής (το να υποτάσσεται κανείς στον θεσπέσιο κόσμο του εμπορεύματος). Μπορεί, κατά συνέπεια, να υπάρχουν ελαττώματα στην ιδεολογικο-πολιτισμική περιχαράκωση του κόσμου της αφηρημένης εργασίας. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία δεν είναι πλέον αυτός ο καλολαδωμένος μηχανισμός, ο οποίος εμφανιζόταν ικανός να ενσωματώνει και να απορροφά τα πάντα μέχρι το σημείο να μετουσιώνει τους ανθρώπους σε

απλά υποστηρίγματα της εργασίας και του εμπορεύματος. Εξωθεί, αποπέμπει, αποβάλλει σαν σκουπίδια πολύ περισσότερο από ό,τι γινόταν στο παρελθόν. Κατ' αυτή την έννοια, δεν αποκλείεται σημαντικά στρώματα να κατορθώσουν να οδηγηθούν στην αμφισβήτηση των "αληθινών αφαιρέσεων" που κυριαρχούν στην κοινωνία, προσπαθώντας να την εξερευνήσουν με διαφορετικό τρόπο και να πειραματιστούν με αυτή. Δεν πρέπει όμως να αποκρύψουμε ότι η συγκρότηση μιας αυθεντικής σφαίρας εμπειριών και κοινωνικών πειραματισμών δεν μπορεί να συντελεστεί αποκλειστικά με βάση το αρνητικό στοιχείο. Είναι ανάγκη λοιπόν να κατορθώσει το αρνητικό να συναρθρωθεί με το θετικό, με πρακτικές αυτονομίες μέσα στην εργασία, με δεσμούς αλληλεγγύης στις διατομικές και ομαδικές σχέσεις, κάτι που δεν είναι προκαταβολικά δεδομένο.

Πιο συγκεκριμένα, χρειάζεται κάποιες στιγμές της δράσης, κάποιες πραξιακές αλληλουχίες, να εξέλθουν, εν μέρει τουλάχιστον, από τους μηχανισμούς της αφαίρεσης και να επιτρέψουν να αντιταχθούν στην δημιουργημένη δραστηριότητα ενεργήματα άλλης υφής, που εγγράφονται σε διαφορετικές χρονικότητες. Μέσα στην εργασία χρειάζεται να ξαναβρεθεί οτιδήποτε σχετίζεται με παρεμποδισμένες δραστηριότητες, με το εν έργω πολυδιάστατο στοιχείο που βρίσκεται πίσω από τη φαινομενικά πλέρια και διαπιστευμένη δραστηριότητα που μετουσιώνεται σε αφηρημένη εργασία. Χρειάζεται, εν ολίγοις, να αξιοποιηθούν οι ασυνέχειες της δραστηριότητας, να αξιοποιηθεί οτιδήποτε δεν δέχεται να εγκλεισθεί στα όρια της εργασιακής σχέσης και της μονολογικής της δυναμικής. Αυτό επιτάσσει να συσχετισθεί η σφαίρα της εργασίας με τις σφαίρες της μη-εργασίας, σε μια προοπτική επαναϊδιοποίησης του πράττειν και συγκρότησης νέων κοινωνικών δεσμών. Η άτεγκτη ιεράρχηση των δραστηριοτήτων στη βάση της εργασίας που έγινε αφηρημένη πρέπει λοιπόν να ανατραπεί για να αφήσει τη θέση της σε προτεραιότητες ανοιχτές σε νεότοκες ισοσταθμίσεις. Ειδικότερα, η μη-εργασία θεωρούμενη στην ποικιλομορφία της, χρειάζεται να πάψει να τελεί υπό καθεστώς υποταγής στην εργασία. Πρέπει να κατευθυνθούμε προς ένα ορίζοντα όπου εργασία και μη-εργασία θα γονιμοποιηθούν αμοιβαία και θα επιτρέψουν την εμφάνιση μια νέας αντίληψης περί κοινωνικού πλούτου (πλούτος και συνθετότητα των ανθρώπινων ανταλλαγών) στη θέση και στο χώρο της συσσώρευσης αξιών.

Αν θέλουμε να υιοθετήσουμε αυτή την όδευση, θα χρειαστεί οπωσδήποτε να προβούμε σε μια κοπερνίκεια ανατροπή στον τομέα της συλλογικής δράσης. Η τελευταία δεν μπορεί πλέον να διευθύνεται από μεγάλους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που επιβάλλουν συνθήματα και εντολές από τα πάνω, που ενοποιούν ισοπεδώνοντας τη διαφορετικότητα και ευθυγραμμίζουν την κοινή δράση στη σχεδόν αποκλειστική υπεράσπιση του εμπορεύματος εργατική δύναμη (αξιοποίηση της τελευταίας ενάντια στην αξιοποίηση του Κεφαλαίου). Η συλλογική δράση πρέπει να συγκροτηθεί σαν σύνθεση του πολλαπλού, να ενσωματώσει τους πολυάριθμους καθορισμούς του πράττειν που δεν λαμβάνονται υπόψη από τις απλές υλικές διεκδικήσεις. Η συλλογική δράση δεν μπορεί στην πραγματικότητα να αγνοήσει τις σχέσεις που τα άτομα διατηρούν με το περιβάλλον τους, με τα δίκτυα διάδρασης όπου

βρίσκονται εγγεγραμμένα, με τον περίγυρο και τον τρόπο ζωής όπου εκτυλίσσονται οι δραστηριότητες τους. Η ίδια η διατύπωση συλλογικών στόχων πρέπει να απορρέει από σύνθετες επεξεργασίες, από διατομικές ανταλλαγές και ανταλλαγές ανάμεσα στις ομάδες ώστε να γίνει εφικτό να βρεθεί και πάλι στις κινητοποιήσεις ο μέγιστος αριθμός ατόμων. Χωρίς να παραγνωριστούν οι διαφορές, επείγει να μπορέσουν να εκφραστούν οι ανησυχίες, τα αδιέξοδα αλλά και οι ωθήσεις του πράττειν των μεν και των δε, να μεταφραστούν με όρους μετασχηματισμού της δραστηριότητας και απαγκίστρωσης από τη λογική της αξιοποίησης και τα φετίχ της.

Πολλά πράγματα, φυσικά, θα εξαρτηθούν από τα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης πάνω στους συντελεστές επικυριαρχίας, από την ικανότητα να δημιουργηθούν χώροι εγκαθίδρυσης νέων συνδέσεων με τον κόσμο και με την κοινωνία, να συγκροτηθούν νέοι βιωμένοι κόσμοι. Ο στοχασμός του ύστερου Foucault προσανατολίζεται σ' αυτή την κατεύθυνση, η οποία υποδηλώνει ότι οι μηχανισμοί εκπαιθάρχησης και οι διαδικασίες που υποδουλώνουν θα μπορούσαν να χάσουν την αποτελεσματικότητά τους, αφήνοντας έτσι ελεύθερο το πεδίο για διαδικασίες υποκειμενοποίησης (διαμόρφωση λιγότερο υποδουλωμένων ατόμων). Ωστόσο, χρειάζεται να είμαστε προσεκτικοί στο γεγονός ότι σήμερα οι λεγόμενες διαδικασίες εξατομίκευσης είναι εξαιρετικά αμφίρροπες και, ιδιαίτερα, επισφραγίζονται από φαινόμενα που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε παράγοντες απομόνωσης, εκ των οποίων ο πιο σημαντικός είναι εκείνος της ατομικής αξιοποίησης που ωθεί σε μοναδολογικές και παρανοϊκές μορφές αυτο-εκπλήρωσης. Το άτομο, στα πλαίσια της αναζήτησης νοήματος και ταυτότητας, γοητευμένο καθώς είναι από τα φετίχ της αξίας, αρνείται να δει ότι το νόημα και η ταυτότητα δεν είναι καθαρά υποκειμενικά προϊόντα αλλά είναι επίσης σχέσεις: ότι αποτελούν την συνισταμένη σύνθετων ανταλλαγών (διυποκειμενικών και κοινωνικών). Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο είναι αδύνατο να συμφωνήσουμε με τον Alain Touraine όταν διακριβώνει ένα πραγματικό κοινωνικό κίνημα μέσα στις παρούσες διαδικασίες υποκειμενοποίησης. Θα θέλαμε αντίθετα να τονίσουμε ότι οι αμφιλογίες της υποκειμενικοποίησης δεν θα μπορούσαν να ξεπεραστούν παρά μόνο από αποτελεσματικά κοινωνικά κινήματα ενάντια στους παράγοντες απομόνωσης και στις "αληθινές αφαιρέσεις".

Στην πραγματικότητα, οι συνθήκες στις οποίες βρίσκονται ενταγμένα τα άτομα και οι συνθήκες μέσα στις οποίες είναι σε θέση να εκδηλώσουν την υποκειμενικότητά τους δεν είναι διόλου ευνοϊκές ως προς τις μονοσήμαντες επιβεβαιώσεις της υποκειμενοποίησης. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα θέμα του Léo Löwenthal, υπάρχουν πολλοί μηχανισμοί που παράγουν ανάλυση από την ανάποδη (με την ψυχαναλυτική έννοια), για παράδειγμα, το να προσφεύγει κανείς στο καταφύγιο της εξουσίας (autorité), να ταυτίζεται με τους αρχηγούς, να ασκεί βία ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό επειδή αισθάνεται να αποτελεί αντικείμενο βίας, να αρνείται να αντιμετωπίσει τα ουσιαστικά προβλήματα. Η επέκταση του πεδίου δράσης των ατόμων, η αυξανόμενη αυτονομία τους διαταράσσει αρκετά τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Όμως, οι αυθόρμητες εξεγέρσεις και οι αμφισβητήσεις τους δεν μπο-

ρούν να παράγουν αποτελέσματα με σχετική διάρκεια παρά μόνο στη περίπτωση που οι αντιδραστικοί μηχανισμοί αντιπαλεύονται από την ίδια τη δυναμική της δράσης στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων. Μ' άλλα λόγια, τα κοινωνικά κινήματα, όπως και οι οργανώσεις που συμμετέχουν σ' αυτά, πρέπει έρθουν σε ρήξη τις παθογενείς-πατερναλιστικές μορφές στελέχωσης. Τα άτομα δεν μπορούν να απελευθερωθούν από το πράττειν (*agir*) παρά μόνο αν μετασχηματιστούν μέσα στη δράση και από τη δράση, μόνο αν διευρύνουν τον ορίζοντα της ζωής τους και αποεμπορευματοποιήσουν τις ανταλλαγές τους.

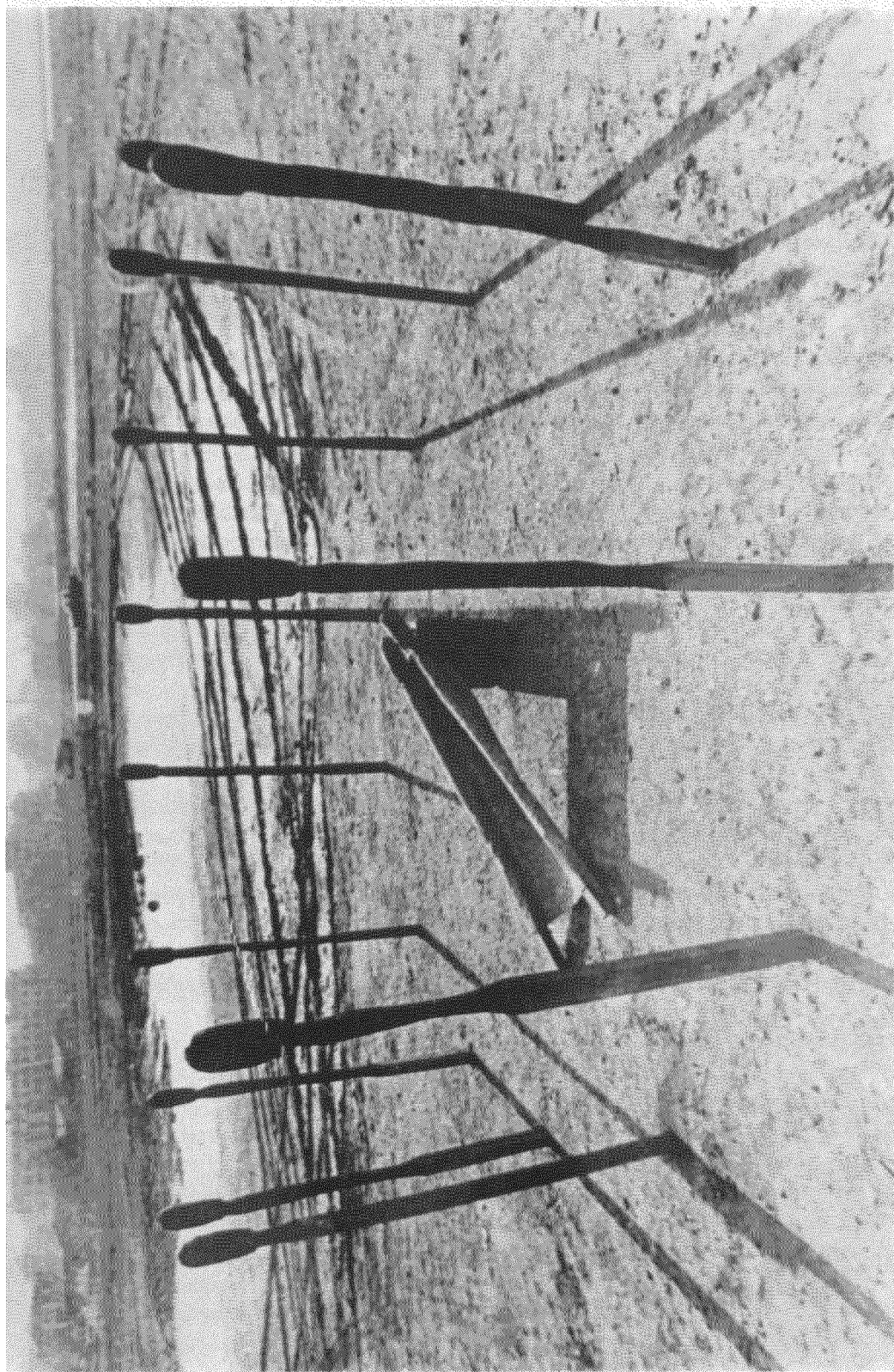
Αυτές οι σύντομες σκέψεις ενδείκνυνται για να αποτιμήσουμε σε πιο βαθμό η σημερινή ευκαμψία της εργασίας προσβάλλει την ανθρώπινη ευπλασία και την πολυμορφία του ανθρώπινου πράττειν, εκδήλωση ενός καπιταλισμού που δεν διαθέτει πλέον προστατευτικά ερείσματα και που αποσπάται από τις ίδιες τις προϋποθέσεις. Το κεφάλαιο παράγει καταστρέφοντας ολοένα και περισσότερο, και η στιγμή του θριάμβου του επί του "υπαρκτού σοσιαλισμού" παραχωρεί τη θέση της στη σημερινή συγκυρία, όπου αναφαίνονται όλες οι ωθήσεις θανάτου που το διατρέχουν.

Μετάφραση Μιχάλης Βακαλούλης

Υποσημειώσεις

[1] Michel Foucault, *Histoire de la sexualité*, Tome I, Editions Gallimard, 1976

[2] Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Editions Gallimard, 1975.

"Σπίτια" μπετόν και φορτίο, 1994.